

דברי הקונגרס הבינלאומי השישי
לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח

לשונות יהודי ספרד והמזרח וספרויותיהם

עורך:

דוד מ' בונים

משגב ירושלים

מוסד ביאליק • ירושלים

עריכת הלשון:
אנגלית: אבלין קטרק
ספרדית: פלורנדה פ' גולדברג
עברית: אברהם בן-אמתי
צרפתית: יהודית גרומבך

ספר זה הוצא לאור בסיוע:
הקרן הלאומית למדע
וקרן דורה שורץ, המכון למדעי היהדות על שם מנדל,
האוניברסיטה העברית בירושלים

מסת"ב 7-985-342-965-978

©

כל הזכויות שמורות למשגב ירושלים
ולמוסד ביאליק • ירושלים, תשס"ט
סדר ועימוד: יהודית שטרנברג
נדפס בדפוס גרפית בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

1	הקדמת העורך
	א. לשונות היהודים: עיון סמנטי השוואתי
21	יעל רשף התפתחויות סמנטיות שרקען טקסטואלי בלשונות היהודים
	ב. ספרדית-יהודית (ג'ודזמו, חכיתיה, לאדינו)
	1. עיונים לשוניים
45	סיריל אסלנוב המעתק $[mw] < [nw]$ בספרדית יהודית: תיאור ופירוש
55	יעקב בן-טולילה לשון ותרכובות בשאלוניקי היהודית
62	אורה (רודריג) שורצולד סוגות בספרדית יהודית על פי תכונות חיצוניות ופנימיות של טקסט
	2. עיונים ספרותיים והיסטוריים
81	עליזה מיוחס ג'יניאו הדים לפולמוס הדתי עם הנוצרים בפירושו של ר' יעקב כולי לספר בראשית בחיבור מעם לועז (ת"ץ/1730)
91	מיכל הלד למשמעותה של יצירה דו-לשונית ספרדית יהודית \Leftrightarrow עברית בשלהי המאה העשרים בישראל
106	ירון הראל "ליקוטי אמרים אין לאדינו" – על ספרות הפולמוס של הרב רפאל קצין
120	רינה לויין מלמד בואינה צרפתי: חייה ומפעלה בלאדינו
128	שמואל רפאל השואה בשירתה של בואינה צרפתי-גרפינקל משאלוניקי
142	אליעזר פאפו הגדת הפרטיזנים: צחוק קרנכלי כדרך התמודדות עם טראומות הרדיפה והלוחמה וכאמצעי להבניית הזיכרון הקבוצתי

ג. ערבית-יהודית

219	יצחק אבישור	לשון העיתונות הערבית היהודית העיראקית והמרכיב העברי שבה
242	אהרן ממן	מדרש עשרת הדיברות במוגרבית יהודית נוסח צפרו
256	מאיר נזרי	תבנית סטרופית ייחודית בשירה הערבית יהודית במרוקו בהשפעת המלחון

ד. ארמית-יהודית חדשה

281	יפה ישראלי	הספרות שבכתב בארמית החדשה של יהודי כורדיסטן הפרסית, ניב סקיז
301	אולגה קפליוק	הארמית החדשה של היהודים כראי להשפעות זרות

ה. לשונות יהודי אתיופיה

311	יצחק גרינפלד	התחרות בין הלשונות בקרב בית ישראל
-----	--------------	-----------------------------------

ו. פרסית-יהודית ותג'יכית-יהודית

319	תמר גינדין	המרכיב העברי בפרסית יהודית קדומה
336	חנה טולמס	יסודות עבריים-ארמיים בתג'יכית-יהודית
347	ג'ורא פוזיילוב	השווה והשונה בתרגומי ספרי קודש על ידי יהודי בוכארה בשלוש תקופות עלייה ממרכז אסיה

ז. לשונם של יהודי גרוזיה

363	ראובן אנוך	תרגום מסורתי של המקרא בלשון הדיבור של יהודי גרוזיה: תבסילי
-----	------------	--

ח. שפה וספרות קראית

379	דן ד"י שפירא	לשונותיהם וספרותיהם התורכיות של קראי מזרח אירופה
420	תקצירי המאמרים הלועזיים	
433	רשימת המשתתפים	

למשמעותה של יצירה דו-לשונית ספרדית יהודית ⇔ עברית בשלהי המאה העשרים בישראל*

מיכל הלד

א. מבוא

"אנחנו נמצאים בעיצומה של התפתחות מעניינת לגבי מדינת ישראל, שכמה מהשפות היהודיות לבשו בתוכה חיים חדשים... אף על פי שאולי הלשונות האלה יחדלו להיות לשונות-דיבור, ההתעניינות בהן מצד צאצאי הדוברים שלהן הולכת וגוברת, ומתפתח יחס של ערגה ושל נאמנות ללשונות בדור השני או השלישי לאלה שלמעשה חדלו לדבר בהן".¹

בבואנו לבחון את מצבה של הלשון הספרדית היהודית² בחלוף שלושה עשורים בקירוב מאז נאמרו דבריו אלה של רבין לא נוכל להטיל ספק באמתותם. השפה אכן כמעט חדלה להיות לשון דיבור חיונית, אך אחרוני דובריה, בניהם ובני בניהם מגלים התעניינות גוברת והולכת

* מאמר זה נכתב בעקבות הרצאה בכנס על לשונות היהודים וספרויותיהם שהתקיים במשגב ירושלים בשנת 2000, והוא מתייחס אל מצב הדברים כפי שהיו באותה תקופה. בזמן שעבר מאז פרסמו המחברים שיצירותיהם נדונות כאן חומרים נוספים, וההקשר התרבותי היהודי-הספרדי בישראל עבר תהליכי שינוי משמעותיים. מטבע הדברים אין הדיון הנוכחי מתייחס להתפתחויות אלה, ואני מקווה שהן יזכו לעיון ובחינה מעמיקה בעתיד. תודתי לנילי אריה-ספיר, לניבי גומל ולרבקה הבסי, שקראו את המאמר והאירו את עיניי בנוגע לעניינים שונים שחיבו הבהרה והעמקה. תבואנה שלושתן על הברכה.

1 רבין, עמ' 45.

2 הספרדית היהודית היא בעיקרה לשון רומאנית, ומשוקעים בה יסודות עבריים וארמיים, ערביים, תורכיים, בלקניים וצרפתיים. לשון זו, שהחלה להתגבש בספרד בימי הביניים, זכתה לכינויים רבים ושונים במהלך הדורות, וביניהם המונח לאדינו. שם זה מתייחס במקורו לניב הספרדי היהודי הייחודי ששימש לתרגומי התנ"ך וספרות הקודש לשפה זו החל במאה ה-15, והשונה במהותו (בהיותו לשון בבואה של הטקסטים שהוא משמש לתרגומם, וגם מבחינות אחרות) מלשון הדיבור והכתיבה של היהודים הספרדים שאינה קשורה בספרות הקודש; לכן תכונה שפתם של היוצרים שמאמר זה מבקש לבחון את שיריהם ספרדית יהודית (ובקיצור ס"י, "הסה").

בסה"י ובתברכות שהיא משקפת, ומנתבים את פעילותם בה לאפיקים חדשים. כחלק מתופעה זו ראו אור בישראל מספר פרסומים ספרותיים דו־לשוניים הכתובים עברית ⇔ ס"י.³ במאמר זה אבחן שתי סוגות פואטיות שאפיינו את הפרסומים הללו בשני העשורים האחרונים של המאה העשרים: השירה הלירית והשירה העלילתית המבוססת על מסורת הרומנסה והאגדה היהודית הספרדית. קריאתי את היצירות בנות זמננו הנכתבות בס"י ובמקביל בעברית מעוגנת בתפיסתי אותן לא רק כיצירות ספרותיות אלא גם כנרטיבים סוציולינגוויסטיים. השאלות המנחות את הקריאה הן, איזו מערכת יחסים בין הסה"י ובין העברית באה לידי ביטוי ביצירות אלה, ומהן העמדות הזהותיות האישייות והקבוצתיות המשתקפות במערכת זו. השאלה נובעת מעיון ביצירתם השירית של שלושה מהכותבים המרכזיים בס"י ובמקביל בעברית הפועלים בזמננו בישראל: מתילדה כהן־סראנו, מרגלית מתתיהו ואבנר פרץ.

ב. היצירות של אורן תיבחנון השאלה המנחה ועמדות הכותבים

הכותבים שביצירתם אעיין להלן חולקים כמה קווי שיתוף. הסה"י, שהייתה שפת הדיבור החיה של הוריהם, אינה משמשת עוד בהווה כשפת הדיבור העיקרית והחיונית שלהם. כהן־סראנו, מתתיהו ופרץ מקיימים חיי תרבות מלאים בעברית, והחלו לפרסם ספרים בס"י בשלב מאוחר יחסית בחייהם. עם זאת שלושתם מעורבים מאוד – הן מבחינה רגשית הן מבחינה מחקרית – בפעילות הלשונית והתרבותית היהודית הספרדית. מבחינה זו מתגשמים ביצירתם דבריו של רבין שהובאו לעיל.⁴

לצד קווי השיתוף יש מספר הבדלים בין המחברים ששיריהם מונחים לפנינו. מתילדה כהן־סראנו נולדה באיטליה להורים יוצאי הקהילה היהודית הספרדית בתורכיה. הסה"י היא שפת האם שלה, ושליטתה בה היא כבלשון ילידית. את שימורה ותיעודה של הלשון הסה"י ותרבותה, ואת היצירה המקורית בס"י, היא תופסת כמפעל חייה. מרגלית מתתיהו נולדה בישראל להורים יוצאי יוון. גם היא דוברת ס"י ילידית. מתתיהו פרסמה את שירה הראשון בס"י בגיל חמש עשרה, ומאז היא מקדישה חלק ניכר משירתה ליצירה בלשון זו. לאחר הופעת ספריה הדו־לשוניים, שאדון בהם בהמשך, היא פרסמה מספר ספרי שירה נוספים בס"י בלא מקבילה עברית. מרגלית מתתיהו מרבה להופיע ולקרוא משיריה בישראל ובעולם. אבנר פרץ נולד בישראל להורים בני הקהילה היהודית הספרדית בירושלים. הוא פועל רבות לשימורה, תיעודה וחישופה של הספרות הסה"י לדורותיה, ומרבה לתרגמה לעברית ולדון בה במסגרת מחקר האקדמי.

כמחבריהן כן גם היצירות שלפנינו שונות זו מזו. מצד השיוך הז'נרי מתילדה כהן־סראנו שוזרת שתי סוגות ספרותיות כאשר היא מעבדת אגדות לרומנסות;⁵ ואילו מרגלית מתתיהו

3 קצרה היריעה מלדון כאן בתופעת המגע בין העברית לסה"י בספרות באופן כללי. דיון בתופעה ביצירות בפרוזה ראו אצל שורצולד וגומל. תופעה דומה קיימת אצל כותבי שירה (למשל חוה פנחס־כהן ומיכל הלד).

4 בנושא זה דנה תמר אלכסנדר־פריוור (ראו אלכסנדר, עמ' 463–467).

5 לא כאן המקום להרחיב במאפיינים הז'נריים של האגדה והרומנסה. בקצרה ניתן לומר שאגדה היא סיפור עם שמעוגן בזמן ההיסטורי ובמרחב הגאוגרפי, ומתמקד ברוב המקרים בדמות בעלת מעמד מרכזי בתרבותה של הקבוצה שהסיפור מזוהה עמה. המונח רומנסה בהקשרו היהודי הספרדי משמש לשירה

ואבנר פרץ מחברים שירה לירית. אין ספק שהבחירה בסוגה מסוימת ולא באחרת משפיעה על תוכנו ועל צורתן של היצירות שאנו באים לדון בהן.⁶ מתילדה כהן-סראנו כותבת בס"י ומתרגמת את שיריה לעברית, כאשר היא משתדלת לשמור על מידה רבה של קרבה בין שתי הלשונות. בשער העברי של ספרו של אבנר פרץ מצוין כי השירים שבספר נכתבו בס"י ותורגמו לעברית בידי המחבר, אך למעשה הוא נוטל לעצמו חופש יצירתי רב יותר מכהן-סראנו, ותרגומי שיריו לס"י אינם זהים למקור העברי אלא מהווים מקבילה שירית שלהם. מרגלית מתתיהו, במובחן משני קודמיה, יוצרת את שירתה מחדש בכל אחת מהלשונות, והתוצאה היא דיאלוג בין צמדי שיר דו-לשוניים בעלי שני חלקים שכל אחד מהם מתייחד באיכות שירית משלו, והם מצטרפים לדיאלוג של תוכן וצורה.

תופעה נוספת שיש לתת עליה את הדעת היא שיטת הכתיב המשמשת ביצירות שלפנינו. קצרה היריעה מלעמוד כאן בהרחבה על תולדות הכתיב והכתיב של הסה"י.⁷ אציין רק כי השימוש בכתיב העברי – בין באותיות מרובעות בין בכתיב המכונה "כתב רש"י" – אפיין את רוב החיבורים שראו אור בס"י ובלאדינו מהתקופה שלאחר גירוש ספרד ועד אמצע המאה העשרים, שאז החלו מערכות גרפמיות לטיניות שונות לשמש לכתיבה בלשון זו. בחירתם של הכותבים שיצירותיהם נרונות כאן להשתמש בתעתיק לטיני נובעת ככל הנראה משיקולים כגון מידת התמצאותו ההולכת ופוחתת של קהל היעד היהודי של ספריהם בתעתיק העברי המסורתי של הסה"י, הרצון לחשוף את היצירות בפני קהלים לא-יהודיים, וכיוצא בהם. לגבי אבנר פרץ יש לציין כי לאחר פרסום הספר הנדון כאן, חקל תפוחין, עבר המחבר לפרסם יצירות בס"י בכתיב עברי באותיות רש"י ובמקביל בתעתיק לטיני, מתוך מודעות לצורך לשמר את מסורת הכתיבה בלשון יהודית זו מחד גיסא, ולאפשר לקוראים בני זמננו שאינם מצויים בתעתיק המסורתי להיחשף אל הטקסטים בס"י מאידך גיסא.

ג. היבטים לשוניים וחברתיים המשתקפים מן השירים

כיום, כאשר הסה"י אינה משמשת עוד בישראל במישור החברתי הרחב כשפה שעניינים קהילתיים ותרבותיים מתנהלים בה, ואפשר היה לצפות לגוויעתה, מתרחש לנגד עינינו תהליך בלתי צפוי: השפה מקבלת על עצמה תפקיד חדש הנובע מן העובדה, שעבור כותביה וקוראיה היא משמשת כלי ביטוי לערך אישי-נפשי שאין לו קיום בלעדיה. אף על פי שהרלוונטיות שלה למציאות החיים הגשמיים והתרבותיים בישראל הולכת ופוחתת, היא עדיין מסמלת את סך כל התרבות היהודית הספרדית. לדעתי הבנת מצבה של הלשון הסה"י בישראל כיום צריכה להתבסס על התפיסה, שהשפה הפכה מלשון אתנית המשמשת ליצירת תקשורת בין חברי קבוצה מסוימת ללשון אישית המסמלת מצב שניתן לכנותו, באופן פרדוקסלי, "אתניות

האפית-לירית שהתגבשה בספרד בימי הביניים, ושהיהודים שגורשו מחצי האי האיברי בשנת 1492 נטלו אותה עמם, והם וצאצאיהם המשיכו לשיר במאות השנים שלאחר הגירוש בקהילות שהקימו באימפריה העות'מאנית ובצפון מרוקו (ראו רפאל, האביר, עמ' 12-54 והביבליוגרפיה שם).

6 מבחינת רמת היקרותו של המרכיב העברי ביצירות השונות בס"י סוגת האגדה מטבעה מזמינה שימוש רב יותר ברכיבים עבריים מהשירה הלירית. בעניין זה ראו שורצולד, ז'אנר.

7 לעיסוק מעמיק בכך ראו בוניס, כתב; שורצולד, כתב.

אישית" – ניסיון אישי לשמר מצב אתני שביטוייו הקבוצתיים הולכים ונעלמים.⁸ משמעות הפעילות בס"י בישראל בסוף האלף השני ובתחילת האלף השלישי עדיין לא נבדקה עד תום, אך אי-אפשר להתכחש לעובדה, שאנו עדים למעין תחייה של תרבות כתובה ולפעילות הולכת וגוברת המוקדשת לשפה הסה"י ולתרבותה.⁹

מה משמעות היצירה השירית בס"י הרואה אור בשנים האחרונות בישראל לצד בבואתה העברית? בעבר שימשה הסה"י בעל-פה ובכתב את היהודים שחיו בסביבה לשונית לא-יהודית, בדומה ללשונות היהודים האחרות. העברית, שזה מכבר חדלה לשמש שפת הדיבור של היהודים, שימשה הן לשון התרבות שהלשונות היהודיות קיימו זיקה מתמדת אליה הן מקור לרכיב משוקע שנוכחותו בלשונות היהודים משמעותית מאוד. בזמננו ובמקומנו, בהקשר של השימוש החי בעברית הישראלית החדשה, מעניין להתבונן ביצירות הנכתבות בישראל ס"י מול עברית על ידי אותם המחברים עצמם.¹⁰ כתיבתם היצירתית של מחברים אלה מובילה לשאלה, מה מהות הרושית שמקיימות ביניהן העברית והלשון היהודית בהופיען על גבי אותו עמוד מודפס כשני חלקים של יצירה אחת. האם זאת הצהרת כוונות שלפיה הסה"י מקבלת מעמד מחודש של לשון תרבות? מהבחינה הספרותית אין ספק שמדובר במצב שבו הלשון והתרבות העברית והלשון והתרבות היהודית הספרדית, בצורתן הכתובה, חיות בדור-קיום ומשלימות זו את זו כשהן מותכות ליצירה ספרותית אחת במסגרת שירים דו-לשוניים הכתובים ס"י ↔ עברית.

רבות דובר במרכיב העברי בלשונות היהודים בכלל, ובזה השזור בסה"י בפרט.¹¹ מערכת היחסים בין הסה"י לבין העברית המתגלה בעמודי השיר שלפנינו אינה מסתכמת בתופעה המסורתית של רכיב עברי המשוקע בלשון יהודית. אין זה עוד מצב שבו העברית נתפסת כשפת קודש נעלה בהשוואה לשפת הדיבור היהודית, אלא רושית בין תרבות העברית של הכותבים ובין מורשתם היהודית הספרדית, כאשר שתי השפות ושתי התרבויות שוות במעמדן ומשתלבות לאמירה אחת. האמירה לא תמיד זהה בעברית ובס"י. הלשונות משקפות שתי רמות חוויה. לא תמיד הן אומרות דבר אחד, אולם הן מקיימות זיקה הדדית ורושית של צורה ותוכן.

במצאות הלשונית המאפיינת את ישראל בזמננו העברית מעמידה בצל את לשונות היהודים, ובכלל זה את הסה"י. בבואנו לבחון יצירות דו-לשוניות הכתובות ס"י ↔ עברית עלינו לזכור את טיבה של מערכת היחסים המסורתית בין שתי לשונות אלה. שלמה מורג ראה בעברית רכיב ראשון במעלה בתרבותן של הקהילות דוברות הלשוניות היהודיות, וציין כי מהותו של המגבש

8 להגדרה ולדיון מפורט במצב שאני מכנה אותו "אתניות אישית" ראו הליד, משמעות, עמ' 108-125.

9 חקר הסה"י והוראתה מתקיימים בשלושה מרכזי מחקר אקדמיים: המרכז לחקר לשונות היהודים וספרותיותיהם באוניברסיטה העברית בירושלים, המרכז לחקר הלאדינו ע"ש נעימה ויהושע סלטי באוניברסיטת בראילן, ומרכז משה דוד גאון לתרבות הלאדינו באוניברסיטת בן-גוריון. אוניברסיטת תל-אביב ואוניברסיטת חיפה מציעות גם הן תכניות לימודים בס"י; הרשות הלאומית לתרבות הלאדינו מקיימת קורסים להכשרת פעילי ציבור ומורים לס"י ופעילות ענפה אחרת; מופעי תרבות בס"י מועלים לעתים קרובות. אלה רק דוגמאות מייצגות לעשייה הגוברת בתחום זה בישראל.

10 לעניין מערכת היחסים המתקיימת בלשון המדוברת בין הסה"י לבין העברית הישראלית ראו הליד, בואי, פרק רביעי ונספח.

11 אורה שורצולד, דוד בוניס ויעקב בן-טולילה הם החוקרים המרכזיים העוסקים בתחום זה (שני הראשונים מתמקדים בספרדית היהודית באימפריה העות'מאנית, והאחרון בחייתה – הסה"י ששימשה בצפון אפריקה). לדוגמה לחקר המרכיב העברי בלשונות היהודים השונות ראו מורג, בראש ומונדה.

העברי בלשונות היהודים אינה אמצעי של תקשורת, אלא מצבור של ידע.¹² לאור קריאת השירים הנכתבים בישראל בעברית ובמקביל בס"י יש מקום לשאול האם נוצר כעת מעין שינוי או היפוך של תפיסה זאת, שהרי במובן מסוים אלה שירים המשקפים מצב שבו הלשון היהודית אינה אמצעי של תקשורת אלא מצבור של ידע המתפקד, לצד התרבות שמייצגת הלשון העברית, כרכיב בתרבותם של הכותבים בה. עמדה זו היא אחד המרכיבים המרכזיים בתפיסה שתשמש לבחינת השירים שיוצגו להלן.

ד. קריאה מקרוב – דוגמות מן השירים

מבעד למילות שיריהם של מתילדה כהן־סראנו, מרגלית מתתיהו ואבנר פרץ משתקפת תמונת זהות אישית וקבוצתית המקיימת זיקה לשני עולמות: העולם היהודי־עברי־ישראלי מחד גיסא והעולם היהודי־ספרדי מאידך גיסא. תפיסת זהות זאת מניעה את המשוררים לכתיבת יצירות דו־לשוניות ספרדיות יהודיות ⇔ עבריות, שבהן מייצגות שתי הלשוניות עמדות תרבותיות המפעפעות זו לתוך זו. עם זאת כל אחד מהם מעמיד בשירתו מערכת יחסים בין הלשוניות השונה מזו הבאה לידי ביטוי ביצירתם של חבריו. אביא מספר דוגמות למערכות יחסים אלה.

1. אגדות בתבנית הרומנסה / מתילדה כהן סראנו¹³

זהו מחזור בן ארבעה עשר שירים עלילתיים המבוססים על אגדות עם יהודיות ספרדיות שהמחברת עיברה ויצקה לתבנית של רומנסה.¹⁴ בשירים היא שומרת בדרך כלל על מתכונת החרוזה, המצלול והמקצב האופייניים לסוגה זו, ואף משתמשת בנוסחאות פתיחה ובמבנים של לשון ותוכן הרווחים ברומנסה. מחזור השירים העלילתיים בתבנית הרומנסה הכתובים ס"י ומתורגמים לעברית חותם את הקובץ שבו מתילדה כהן־סראנו אספה, ערכה ותרגמה לעברית אגדות מפיהם של מספרים דוברי ס"י. שירי המחזור שונים במהותם מהאגדות המופיעות בחלקיו הקודמים של הקובץ. כדברי המחברת במבוא לספר: "לאחר שאספתי אגדות ספרדיות־יהודיות, עלה בי הרצון לכתוב כמה כאלה בעצמי... על־פי המסורת העתיקה שלנו". נקודת המוצא – הן מבחינת התכנים הן מבחינת המבנה – היא אפוא עמדה תרבותית יהודית ספרדית המתבטאת ביצירה דו־לשונית אישית. השירים מהווים חידוש בשדה היצירה בס"י בהתחשב בעובדה, שמרבית הרומנסות המוכרות אצל היהודים הספרדים משקפות מסורת שנוצרה במקורה בחברה לא יהודית, ואילו כאן לפנינו יצירה חדשה ברוח אותה מסורת. כל שיר במחזור זה בנוי משתי גרסות שכל אחת מהן היא תמונת ראי של השנייה, וכך נוצר דו־קיום של מבנה ותוכן המדגיש את הקרבה בין התרבות העברית לבין התרבות היהודית הספרדית. בשירים אלה הקשר בין כל שורה עברית לשורה בס"י המופיעה מולה הוא הדוק ומידי, דבר המעיד על כך שהתרבות העברית והתרבות הסה"י המיוצגות בשירים הן בבחינת בבואות המשתקפות זו בזו.

12 ראו מורג, המילים, עמ' 2.

13 כהן־סראנו, לז'נדאס, פרק שישי: אגדות בסגנון הרומנסה.

14 ראו לעיל הערה 5.

נתבונן בכמה תופעות המאפיינות את הזיקה בין שתי הלשונות ושתי תרבויות האם שלהן כפי שהיא באה לידי ביטוי בשירים:

- נוכחותו של המרכיב העברי בגרסות הספרדיות היהודיות של שירי מתילדה כהן-סראנו בולטת במיוחד, והדבר מחזק את תחושת הקשר בין התרבות היהודית, שלשון הקודש מייצגת אותה, לבין העולם שהסה"י מייצגת אותו. בגרסות השירים בס"י שזורות מילים עבריות וארמיות השייכות למשלב העברי המסורתי:¹⁵ hazan, geula, beraha, tshuva, kavod, Shem Ameforash, Hevra kadisha, sagi naor, parnasa¹⁶ ומילים השאולות מן העברית החדשה:¹⁷ tahana, gardom, oreh, iton, sipur, kevutsa, nevona, kibuts¹⁸ מעניין לציין כי המילים העבריות שכהן-סראנו משלבת בגרסה הסה"י של שיריה מתועקות ברוב המקרים באופן שמשקף את הגייתן הסה"י המסורתית. כך נמצא בשירים למשל את המילים beraha ו-kevutsa, שהשווא הנע נהגה בהן כתנועה, ואת הביטויים Shem Ameforash ו-Eliav Anavi, שהגיית הה"א העברית נאלמת בהם. דבר זה מדגיש את הקשר ההדוק בין הלשונות: המרכיב העברי מתאזרח בלשון היהודית והופך לחלק בלתי נפרד מעולם צליליה תוך שמירה על מסורת ההגייה הייחודית הנהוגה בפי דוברי הסה"י. עם זאת במקרים אחדים התהליך הפוך: מילים עבריות מסורתיות נהגות על דרך העברית החדשה, למשל Kdosha ו-tshuva.

- המילים העבריות מופיעות לעתים באופן זהה בגרסה העברית ובגרסה הסה"י של השירים, ובמקרים אחרים מובאת מקבילתה הסה"י של המילה העברית, דבר המדגיש את הזרימה הטבעית בין הלשונות. דוגמה לתופעה זו היא השימוש במילה respekto בס"י וכבוד בעברית.¹⁹

- בגרסות בס"י משובצים גם ביטויים המשקפים תהליך של תרגום כבואה מן העברית; למשל,

15 כל הדוגמות המובאות במאמר זה בס"י נמסרות בתעתיק שהמשוררים השתמשו בו במקור, והוא הדין לגבי אות רבתי בתחילת מילה. הדוגמות בעברית המצוטטות מספריהם של מתתיהו ופרץ מובאות בניקוד כבמקור; הגרסות העבריות של שירי כהן-סראנו אינן מנוקדות במקור, ולכן הן מובאות גם כאן בלא ניקוד.

16 לתיעוד הרכיבים העבריים הללו בספרדית היהודית המסורתית ראו בוניס, יסודות.

17 לפי אבחנתו של בר-אשר התקופה החדשה בתולדות העברית הכתובה נפתחה במאה ה-18, והתקופה החדשה בתולדות העברית המדוברת החלה בסוף המאה ה-19 (בר-אשר).

18 במחקר המבוסס על עבודת הדוקטור שלי עסקתי בהבחנה בין רכיבים עבריים מסורתיים לחדשים המשמשים בסה"י, והדגמתי את התופעה לפרטיה. לשם כך העמדתי חמישה מדדים לאבחנה בין רכיב עברי מסורתי לחדש: מידת קדמותו של הרכיב העברי בסה"י המסורתית, תצורתן ואופן הגייתן של מילים עבריות, הופעתן של מילים עבריות כחלק מביטוי מסורתי בס"י, החלת מנגנונים לשוניים מסורתיים על המרכיב העברי, והקשר; והצבעתי על כך שהמדד האחרון הוא הקובע יותר מכול את מידת מסורתיותה של מילה עברית המשמשת בלשון יהודית בזמננו (ראו הלד, בואי, פרק רביעי ונספח).

19 השימוש במילה העברית כבוד רווח ומקובל מאוד בסה"י המסורתית (ראו בוניס, יסודות, עמ' 252-254; דיון נרחב בתפיסת מושג הכבוד בקרב היהודים הספרדים אצל בן-נאה), ולכן מתמיה הדבר שבדוגמה שלפנינו מילה זו מופיעה בגרסה העברית של השיר ונעדרת מגרסתו בס"י.

הביטוי "la Ley de El", המשקף את הביטוי העברי תורת האל, המופיע בשיר בשורה העברית המקבילה לזו שבה הופיע בס"י.

- שימושה של המחברת במבנים אופייניים לעגה העברית הישראלית בת זמננו והאופן שהיא יוצרת בו מבנים מקבילים להם בס"י מאפיינים גם הם את הדיאלוג בין העברית לבין הסה"י המתקיים בכתיבתה. לדוגמה, "שמעו, זה לא סיפור" ומקבילתו "mira, no's sipur". אף שבדוגמה זו הפעלים אינם זהים ("שמעו" בעברית, "ראה" בס"י) נראה שהדיבור העממי הישראלי משפיע כאן על הסה"י, שפסקה להיות לשון דיבור, ומאפשר ליצור בה מבנים "דיבוריים" עדכניים.

- דוגמה אחרת לדיאלוג בין הלשונות היא העובדה שמילים עבריות משוקעות, שהיו לחלק בלתי נפרד מהסה"י ועברו גלגולי צורה ומשמעות תוך כדי היתוכן לתוכה, נודדות בשיריה העלילתיים של כהן-סראנו מן הסה"י חזרה אל כור מחצבתן העברי, אך שומרות על משמעותן החדשה, היהודית הספרדית. כך למשל בשיר "יועצו של השולטאן" מופיעה השורה בס"י "I era muy sufu el. Dos kales el tinia"²⁰ מול מקבילתה העברית "רתי היה הגבר – שתי קהילות בנה לו". המילה העברית kales מבוארת בהערות שוליים: "הכוונה כאן לבתי כנסת כפי שאומרים בספרדית-יהודית". לפנינו, אם כן, תהליך דו כיווני של נדידת המילה קהל מן העברית אל הסה"י וחזור חלילה. במילה העברית קהל המותכת אל תוך הסה"י חל שינוי פונטי, היא נהגית [kal], ומעתק משמעות – היא משמשת בהוראת בית כנסת ולא קבוצת אנשים. כך בשיר בן זמננו, כאשר המילה העברית עושה את דרכה חזרה מן הסה"י המסורתית אל העברית החדשה, היא מבוארת על דרך השימוש המסורתי שנעשה בה בלשון היהודית.

זהו תהליך שקיומו אפשרי בזמננו באקלים התרבותי בישראל, שהעברית משמשת בה שפת דיבור ותרבות, אך בה בעת האפשרות לחזרה אל לשונות היהודים ותרבותיהן וליצירת דיאלוג בינן ובין העברית הישראלית הבטוחה בעצמה לגיטימית כאן ועכשיו יותר מבעבר. התהליך הלשוני הזה משקף את מצבה של הסה"י בישראל כיום, עם שהוא מדגיש את עמדתה האידאולוגית של מתילדה כהן-סראנו, המבקשת להעביר בשירתה את אגדות העם היהודיות הספרדיות המסורתיות אל קדמת הבמה של היצירה בעברית בלי לוותר על הלשון הסה"י ועל הערכים שהיא מייצגת עבורה.

2. שירה לירית קבלית / אבנר פרץ²¹

חקל תפוחין, כותרתו הארמית של הספר מאת אבנר פרץ שחלק זה של הדיון מתייחס אליו, לקוחה מספר הזוהר ומוכרת מאוד מהפיוט לליל שבת "אזמר בשבחין" מאת האר"י.²² הכותרת מעגנת את הקובץ כולו בעולמה של הקבלה, והספר מאגד בתוכו שירים ליריים שניתן לחלקם

20 מאמר זה אינו עוסק במרכיבים הערבי והתורכי בסה"י, אולם יש לציין כי כהן-סראנו משתמשת כאן במילה sufu שמקורה בעולם הדת והמיסטיקה המוסלמית כחלק טבעי מהסה"י בלי לבאר אותה בהערות שוליים (במקרים אחרים היא משתמשת בהערות שוליים כדי להבהיר מושגים כגון זה), ובגרסה העברית של אותה שורה היא מביאה את המילה דתי במובנה היהודי.

21 פרץ, חקל.

22 על הפיוט ראו ליבס.

למספר חטיבות. מתחת לפני השטח של חלק מהשירים מסתרות יצירות יהודיות ספרדיות מסורתיות, שירים אחרים קשורים בעולם הסוד היהודי, ונוסף לכך מופיעים בקובץ שירי אהבה אישיים ושירים העוסקים באירועים מעברם של בני משפחתו של המחבר ובחוויותיהם בעולם היהודי הספרדי במרחב העות'מאני. כמו שיריה של כהן-סראנו גם שיריו של אבנר פרץ בנויים כצמדי בבואות, כאשר כל שיר כתוב בגרסה דו-לשונית עברית וס'י.

כל שורה ס'י בקובץ זה דומה בדרך כלל בתוכנה למקבילתה העברית, אולם התואם אינו מושלם. בניגוד לקרבה הגדולה בין העברית לסה'י בכתיבתה של מתילדה כהן-סראנו, במטע התפוחים של אבנר פרץ מתגלות רמות שונות של תקשורת בין שתי הלשונויות, המוכתבת על ידי תכניו של כל שיר. בכותרת הספר חקל תפוחין הביטוי הארמי אינו מובא כלשונו בס'י, אלא מתורגם באמצעות החלופה Verdjel de Mansanas. גם בגרסות בס'י של אחדים מן השירים נעשה ניסיון להימנע משימוש במרכיב עברי, וביטויים עבריים מסורתיים כגון הַיְכָל הַנְּגוֹן, כְּתָר הַבְּרִיאָה, עֶלֶת פֶּל הַעֲלוֹת, ויחוד, שלכאורה אינם ניתנים להמרה, מובאים בחלופותיהם הספרדיות, el palasio de las melodias, Korona de la kriansa, Razon de las Razones, Aunamiento, בשירים אחדים משולבים בגרסה הסה'י ביטויים עבריים מסורתיים כלשונום (למשל הביטויים והמילים Shofar, Tif'eret, Midat-adin, sheme-ma'la בשיר "שופר", Shirat agalgalim, nigun, Gan Eden בשיר "נגונו של דוד המלך"), וכן דבר המבליט את הרכיב העברי המשוקע על רקע גרסת השיר הסה'י והופך את הלשון, כדבריו של הבלשן ג'ושוע פישמן, למדיום שהוא עצמו המסר.²³ לעומת זאת, שירים אחרים מכילים את שתי התופעות גם יחד, בהתאם להתפתחותם התוכנית.

דינמיקה מסוג זה מפתח פרץ בשיר "תיקון". לאורך השיר מופיעים מושגים קבליים כמרכיב עברי בתוך הגרסה הסה'י (Tikun, kelipot וכדומה). ואילו בסיום, כאשר מושג התיקון שאליו מכוון השיר כולו, מושגת גם ההשלמה בין הלשונויות, והשורות העבריות "וְהַפְּלִים הַשְּׁבוּרִים / יִמְצְאוּ תִיקוֹנָם" מובאות במקבילתן הסה'י: "los rotos atuendos / seran adovados". בשיר "אברהם" משוחח אבנר פרץ עם קופלה²⁴ נפוצה בקרב דוברי הסה'י, הלוא הוא השיר הפותח במילים "קואנדרו איל ריי נמרוד אל קאמפו סאליאה" (כאשר המלך נמרוד יצא לשדה).²⁵ עלילת השיר, המבוססת על המדרש, באה למלא את החסר בסיפור המקראי, הממעט בפרטים על אודות לידתו של אבי האומה העברית. האגדה על הולדת אברהם ועל המלך נמרוד עשתה

23 פישמן, עמ' 4.

24 שיר המשתייך לסוגת הקופלאס: שירים מחורזים ובעלי מבנה סטרופי שנתחברו בקהילות היהודיות הספרדיות לאחר הגירוש והם עוסקים בנושאים מהעולם היהודי ומחיי הקהילות. הקופלאס הועלו על הכתב ונועדו להיות מבוצעים בשירה. לפירוט ראו רפאל, אספר, עמ' 12-54.

25 עד כה מקובל היה לחשוב, שגרסתה הכתובה המוקדמת ביותר של קופלה זו המצויה בידינו היא משנת 1790. במחקרו מן הזמן האחרון אבנר פרץ מצביע על כך שקיימת גרסה קדומה יותר של קופלאס על לידת אברהם בס'י (ראו פרץ, טולידו, עמ' 269), וחושף קופלה מקבילה מאת אברהם טולידו. לטענתו נתחברה קופלה זו בראשית המאה ה-18 או בשלהי המאה ה-17, ואפשר שחלק מן החומר המצוי בכתב היד שהיא נכללת בו מקורו אף לפני כן (שם, עמ' 269-270). בתקופות מאוחרות יותר תועדה הקופלה בכתב פעמים רבות ברחבי התפוצה היהודית הספרדית, והועברה בקהילות היהודיות הספרדיות באימפריה העות'מאנית ובצפון מרוקו גם במסורת שבעל־פה. שירי השיר עודם פופולריים כיום, וזמרים מרבים לבצע ולהקליט חלק מבתיו תחת הכותרת "קואנדרו איל ריי נמרוד". עוד על שיר זה ומקורותיו ראו רומרו, עמ' 42-48, וכן הריון המפורט אצל פרץ, טולידו, עמ' 266-305.

את דרכה אל המרחב התרבותי היהודי הספרדי, ומופיעה בו בכמה מקומות כאויקוטיפ יהודי ספרדי.²⁶

המשורר המתבונן לאחור אל המסורת היהודית הספרדית, שבמסגרתה לא ניתן ביטוי לדמות אמו של אברהם, בוחר לשים שיר זה כפי האם ולהאיר את עלילתו מבעד לנקודת מבטה הנשית. אבנר פרץ מוסיף אפוא נדבך חדש של פרשנות לקופלה המסורתית, ולכאורה ההתרחקות מן השיר המסורתי מסמנת תפנית: בקופלה המסורתית האם מתוארת כמי שידעה כי היא עתידה ללדת מאור גדול כבר בהיותה הרה, ולפיכך ילדה את אברהם בסתר במערה כדי שלא יחוסל על ידי המלך נמרוד, שאיים להרוג את כל תינוקותיהן הזכרים של היולדות היהודיות. דמות האם נעלמת מן הקופלה לאחר תיאור לידתו של אברהם והתבגרותו המהירה על דרך הנס. ואילו בשיר בן זמננו מופיעה האם כדוברת השירית. נוכחותה בולטת לאורכו של השיר, ותחושת ההקרבה שלה מועצמת כאשר היא מתחננת בפני בנה לבל יטוש אותה.

עצמתו של השיר החדש על רקע המקור המסורתי שהוא מתייחס אליו מובנת ביתר בהירות לאור העובדה, שחלק מבתי הקופלה המסורתית נעלמו במהלך הדורות. היטיבה לתאר את התהליך רבקה הבסי, שהבחינה בין "הסיפור הנשי" על אמו של אברהם, המאכלס את מחציתו הראשונה של שיר זה, לבין "הסיפור הגברי", המאכלס את חטיבתו השנייה והמייצג את "הדת הרשמית" בהתמקדו במאבקו של אברהם להפצת האמונה, תוך עמידה בניסיון. הבסי מוכיחה כי מה שנותן מן הקופלה המסורתית לאחר הבררה התמטית שחל בה הוא "הסיפור הנשי" – קורותיה של אישה-אם, שעמדה אף היא בנסיונות רבים וקשים. לדבריה לא נשמרה אמו של אברהם בזיכרון הקיבוץ-הלאומי כדמות מופת, אך עוררה רגשות אהדה והזדהות אצל הנשים בקהילות היהודים הספרדים, ובהתמודדות על הזיכרון הנשי-הקיבוצי גבר הסיפור המוסר את החוויה הנשית של האם על סיפורו של אברהם הנאבק למען אמונתו, שהוא הסיפור המייצג את הדת הרשמית.²⁷

לאור קריאה זו של השיר המסורתי מתחדדת העמדה שנוקט אבנר פרץ בשיר הלירי בן זמננו הנובע ממנו. בחירתו בדמות האם כמי שמיקוד השיר עובר דרכה, תוך התעלמות מוחלטת מהסיפור הגברי שהיה קיים במקור המסורתי ששירו משוחח עמו, מובילה להבנה שהקול הנשי היהודי הספרדי שנשמע מבעד לקופלה "קואנדו איל ריי נמרוד אל קאמפו סאליאה" במשך

26 יעקב כולי מביא את האגדה במסגרת הדיון בפרשת נח במעם לועז לבראשית (קושטא ת"ץ) ומציין כי מקורה בספר הישר, שמקורו וגלגוליו אינם ברורים דיים. משה לזר פרסם מהדורה מוערת של ספר הישר בס"י (ראו לזר) שהאגדה על הולדת אברהם ועל המלך נמרוד מופיעה בה. לזר סוקר את דברי החוקרים הנדרשים לדרכי היווצרותו וגלגולו של ספר הישר (ראו ההתייחסות לדברי גנוט-ביסמוט, דן, פלוסר ואחרים בהקדמה ובביבליוגרפיה אצל לזר). הוא מעריך כי כתב היד הראשון של מהדורת הספר בס"י הוא מהמחצית השנייה של המאה ה-17, וכי היא נדפסה לראשונה בשאלוניקי ב-1818. מקור אחר שהאגדה על הולדת אברהם אבינו מופיעה בו בגרסה דומה לזו שבמעם לועז הוא ספר שבט מוסר לרבי אליהו הכהן ("האיתמרי"), שראה אור באזמיר ב-1712 (ראו הכהן). ספר זה זכה לתפוצה רחבה בקהילות היהודיות הספרדיות, ותורגם לס"י. סביר מאוד להניח, שהקופלה על הולדת אברהם אבינו ניזונה גם ממנו (על ספר זה ומחברו ראו דן, עמ' 243-245).

27 רבקה הבסי, "נשים וגברים כנושא הטקסט וכמוסרי הטקסט: הקופלה 'קואנדו איל ריי נמרוד' ונוסחאותיה", הכנס הבין-אוניברסיטאי התשעה עשר לחקר הפולקלור: דמות האחר והזהות היהודית, אוניברסיטת בר-אילן, יוני 2000. ההרצאה לא הופיעה בדפוס, ואני מתייחסת כאן לגרסה כתובה שלה שנמסרה לעיוני על ידי המחברת, ומודה לה על כך.

דורות רבים מאייך במידה רבה את המחבר המובלע של השיר "אברהם"²⁸. אלא שטקסט מודרני אינו נזקק למהלך מורכב של בררה תמטית כדי למסור מסר זה, ורשאי להתמקד בו כלשעצמו, מבלי לעבור תהליך של הדרת הסיפור הגברי מן השיר.

לכאורה ההתרחקות מן השיר המסורתי מסמנת אפוא תפנית. אך למעשה התפנית אינה מוחלטת. בקופלה היהודית הספרדית המסורתית שזורות המילים העבריות מערה ומלאכים. המילה meara שבה ומופיעה גם בגרסה הסה"י של "אברהם" מאת אבנר פרץ, אולם מן השיר החדש נעלמים כמעט כל יתר הרכיבים העבריים שהיו בשיר המסורתי, כך שהמערה בולטת אף יותר משבלטה בשיר המסורתי, והרכיב העברי מדגיש את נקודת המבט הנשית והאימהית על סיפורו של אברהם בהעצימו את הסצנה המתארת את לידתו בסתר במערה מבודדת לאחר החלטת אמו להצילו מאיום המוות שנשקף לו משום שהמלך נמרוד ציווה להרוג את כל התינוקות הזכרים היהודיים. במערה ניתן גם לראות סמל לַחֶסֶם, ובהקשר זה ברור מדוע היא חוזרת ומופיעה כרכיב עברי בשירו של פרץ. צירוף נוסף המופיע אצל פרץ ומבוסס על רכיב עברי שהופיע גם בשיר המסורתי הוא malahimes de los sieelos (מלאכי שמים, כאשר למילה מלאכים ריבוי כפול, עברי וספרדי).²⁹ ביטוי זה מדגיש את ביטחוננו של אברהם בכך שיינצל בחסדי שמים, מסר המתחזק כאשר הוא מובע במילה עברית המסמלת את אמונתו, שהדבקות באל האחד האמתי היא שתערוך לו בעת צרה.

העובדה שהשיר החדש אינו מתנתק מהקופלה המסורתית ששורשיו נטועים בה אלא מבקש להרחיב את תפיסת העולם הנמסרת בה מודגשת באמצעות המרכיב העברי המשוקע והמשובץ הזורם מן הקופלה המסורתית אל השיר בן זמננו. תופעה זו מדגישה את המשכיות התרבות היהודית הספרדית, שינקה באופן מסורתי מן העברית וממשיכה לקיים דו־שיח עם התרבות העברית במסגרת יצירה בת זמננו. הרכיבים העבריים משמשים ביצירה זו אמצעים להדגשת תכנים ומסרים, והשימוש באותן מילים עבריות עצמן בקופלה הסה"י המוקדמת ובגרסתו הסה"י של השיר הלירי המאוחר מדגיש את הקשר המתקיים בין שתי היצירות מצד התוכן. מעבר לשימוש במרכיב העברי כאסטרטגיה פואטית בגרסה הסה"י של שיר זה ראוי לתת את הדעת לעובדה, שהקוראים שאינם מצויים בס"י ונחשפים רק לגרסתו העברית של השיר אינם מודעים לכך שמדובר בדיאלוג בין שיר בן זמננו לבין קופלה מסורתית. מבחינתם אפוא הגישה לרובד המשמעות הנובע מהסיפור המקראי על אברהם אינה קיימת, והם קוראים את השיר רק כמסר המועבר מאם לבנה.³⁰ הדבר מדגיש את הזיקה ההדוקה הקיימת בשיר בין

28 המחבר המובלע – מושג שנטבע ב־1961 על ידי בות' בספרו *The Rhetoric of Fiction* – הוא העמדה הערכית הנורמטיבית הכללית שטקסט ספרותי מייצג, כפי שהיא ניתנת להסקה מדרך ארגונו, ממהלך אירועיו, מגורל הדמויות המהלכות בעולמו ומהלשון המשמשת בו. זוהי תבנית המבטאת את עמדת הטקסט ביחס לעולם המיוצג בו, המכלול שאנו מתייחסים אליו בבואנו לפענח את משמעותו של טקסט ספרותי (ראו רמון־קינן, עמ' 85).

29 צורת הרבים לוס סיילוס נגזרת אחר העברית, שבה שמים בלשון רבים; בספרדית משמש כנגדם cielo בלשון יחיד. לריון מפורט בצורות הריבוי של שאליות מן העברית בספרדית היהודית ראו בונים, ריבוי. 30 בפרשנות כזו נתקלתי אצל תלמידיי בקורסים לשירה יהודית ספרדית באוניברסיטה העברית בירושלים שאינם דוברי ס"י. הם הבינו את השיר כמבע של אם שבנה עומד לצאת לקרב להגנת המולדת, וסברו שהוא נכתב בהקשר של מלחמות ישראל בעת החדשה. לאחר השלמת הרקע היהודי הספרדי המסורתי וההיחשפות אל השיר על המלך נמרוד ואברהם הבינו, שיצירתו של אבנר פרץ משוחזרת עם רמות שונות של קיום יהודי ומערכות הסמלים המלוות אותן.

הגרסה הסה"י והגרסה העברית המשלימות פוערים זו בזו, ויוצרות תמונה רב-רובדית מורכבת של תוכן וצורה.

3. שירה לירית / מרגלית מתתיהו³¹

מסענו בנוף השירה הדו-לשונית ס"י/עברית החל בשיריה העלילתיים של מתילדה כהן-סראנו, המאופיינים בלכידות של מבנה ותוכן בין הסה"י לבין העברית. התחנה השנייה הייתה שירתו של אבנר פרץ, שדו-השיח בין שתי הלשונות ושתי התרבויות קיבל בה ביטוי מגוון יותר, כאשר הזרימה מן העברית אל הסה"י וחזור חלילה משתנה תדיר והופכת חלק מחומרי השיר המשקפים את תכניו. המסע מסתיים בספריה של מרגלית מתתיהו חצר חרוכה ואלגריקה. גם כאן לפנינו עמודי כבאות ס"י ועבריות, אם כי במקרה זה הקשר בין שתי גרסותיו של כל אחד מהשירים אינו מדי, ולעתים אף מתעתע. בשירים בס"י שזורות מילים עבריות בודדות; בשירים בעברית שזורות לעתים רחוקות מילים בס"י. כמכלול מדובר בדיאלוג מורכב בין שני רובדיה של יצירה מורכבת, ולא בדו-שיח "אחד לאחד" בין גרסת השיר בס"י לבין מקבילתה העברית. השורות בעברית ובס"י אינן מקבילות זו לזו בתוכנן, ולעתים בתי שיר שלמים מכילים רכיבים עלילתיים שונים בכל אחת מהלשונות.

קובץ השירים חצר חרוכה מתאר את מסעה של מרגלית מתתיהו אל העיר שאלוניקי, שאמה עזבה אותה עם עלייתה לישראל בשנות השלושים של המאה העשרים. זהו המסע אל היהדות השאלוניקאית שנכחדה בשואה, אל אותו חלק מהווייתה החברתית והאישית של המשוררת שהיה עד למסע זה בבחינת נעלם. לחצר, החוזרת ומופיעה בשירי הקובץ מספר פעמים, ערך סמלי. המקום הפיזי שהמסע מכוון אליו אינו רק חצר פרטית, אלא סמל לדורות של חיים יהודיים ספרדיים שהתנהלו (הן ביוון הן בקהילות היהודיות הספרדיות האחרות שקמו לאחר גירוש ספרד באימפריה העות'מאנית ובצפון מרוקו) סביב חצר טיפוסית הומת חיים. מרגלית מתתיהו כותבת:

El kurtijo kemado
Me azia sinios
Sin dizir

חֶצֶר חֲרוּכָה
בְּנִיעַ רֵאשׁ עֶשְׂתָּה לִי סִימָנִים

והכתיבה הדו-לשונית מעידה על חוויה נפשית הקשורה לשתי תרבויות: מצד אחד הדיבור על kurtijo כמו זורק את הקורא המצוי בהוויה היהודית הספרדית אל מרכז החיים של קהילה זו. מצד שני, העיסוק העברי במסע אל החצר החרוכה מזכיר את קולו של ביאליק, הקורא ב"עיר ההרגה":

קוּם לָךְ לָךְ אֶל עִיר הַהֲרָגָה וּבֵאתְ אֶל־הַחֲצוֹת,
וּבְעֵינֶיךָ תִּרְאֶה וּבְיָדְךָ תִּמְשַׁשׁ עַל־הַגְּדֵרוֹת...³²

הבדל משמעותי בין תיאור תמונת החצר בגרסת השיר העברי שכותבת מתתיהו לבין תיאורו בגרסה הסה"י של אותו שיר קשור בעובדה, שבס"י החצר החרוכה מיודעת (el kurtijo

31 מתתיהו, חצר; הנ"ל, אלגריקה.

32 ביאליק, עמ' 254.

"kemado" ואילו בעברית היא חצר סתמית ("חצר חרוכה"), דבר המעניק תחושה כי שתי הלשונות משקפות שתי רמות חוויה: התיאור היהודי הספרדי קונקרטי, ובכואתו העברית כללית, אולי אף הגותית יותר.

חצר אחרת מתגלה בשיר הפותח את הקובץ "אלגריקה". כותרתו העברית של השיר היא "הן שם, הדמיות"; מקבילתו בס"י שונה – "Los Vizajes" (הפנים). מילות הבית השני של השיר הן:

Tia Dudun i tia Lea	טִיאָה דודון וְטִיאָה לֵאָה, אֲחִיות
Asentadas en el kurtijo de la kaza	שְׁהִזְקְנָה תִּפְרָה אוֹתָן שׁוֹב
Asperando la solombra de la esperansa	יָשְׁבוּ לִיד הַבַּיִת
Ke las avrige otra ves.	בְּצֵל הַצִּפְיָה.
Tia Dudun i tia Lea	

התמונה המתוארת בשתי הלשונות אחת היא, אך בכל לשון היא מקבלת דגשים שונים. בגרסה הסה"י מתוארות הדורות היושבות בחצר – מקום שמרכזיותו בתרבות החומרית היהודית הספרדית אינה מוטלת בספק, ושהפך בזמננו סמל לאותם חלקים בתרבות זו שאינם קיימים עוד. בגרסה העברית של בית זה אין זכר לחצר, והדורות יושבות ליד הבית. ההבדל בין התיאור בשתי הלשונות מרמז לכך שהחיים היהודיים הספרדיים אינם קיימים עוד כחלק מהתרבות העברית הישראלית. תחושה זו אף מתחדדת לאור העובדה שהמילה *kurtijo* חוזרת גם בבית השלישי של השיר בס"י, ומקבילתה חצר נפקדת שוב מגרסתו העברית.

בגרסה העברית של שיר זה משובצת פעמיים המילה הסה"י טִיאָה (דודה). הדורות מוצגות בעברית בתוארן היהודי ספרדי, שהוא חלק בלתי נפרד משמן ומזהותן היהודית הספרדית. תואר זה אינו ניתן להמרה בתואר עברי, ומשתקע בס"י בתוך עולם המושגים העברי, דבר המשקף פן נוסף של מערכת היחסים המורכבת בין שתי הלשונות הבאה לידי ביטוי בשירתה של מרגלית מתתיהו.

הדורות המופיעות בשיר זה מלוות בשני קובצי השירים שלפנינו, חצר חרוכה ואלגריקה, בדמויות רבות של נשים הנועצות עיניים בדוברת השירית, ובאופן פיגורטיבי גם במשוררת החוזרת אל מחוזות חייה היהודיים הספרדיים היווניים של אמה שעברו מן העולם. "רק מעיני חלונות הצדים אור / לא תחמוק האפלה" אומרת מרגלית מתתיהו בשיר "פפר החרות בשאלונקי", והחלונות מייצגים בשיר זה את הרצון העז לפתוח צוהר ולראות את העבר היהודי הספרדי, שהוא גם חלק מההווה הנפשי שלה. שוב, תהליך זה כמו מודרך על ידי ביאליק:

וְאֵל עֲלִיּוֹת הַגָּזוֹת תִּטְפַּס וְנִצְבֶּת שָׁם בְּעֵלְטָה –
עוֹד אֵימַת מֵר הַמּוֹת בְּמֵאֵפֶל הַדּוֹמֵם שְׁטָה;
וּמִפְּל־הַחֹרִים הַעֲמוּמִים וּמִתוֹךְ צִלְיֵי הַזְּוִיּוֹת
עֵינַיִם, רְאֵה, עֵינַיִם דּוֹמֵם אֵלֶיךָ צוֹפִיּוֹת.³³

מרגלית מתתיהו, הבאה אל יוון מלב התרבות העברית הישראלית, עומדת בכיכר החירות

בשאלוניקי (המקום המסמל את התרבות הספרדית היהודית שגם ממנה היא באה, ושבו החלו הנאצים להתעלל ביהודי שאלוניקי לקראת שילוחם אל מחנות המוות בתקופת השואה), ונדמה כי ה"מאפל" של ביאליק הוא ה"אפלה" של מתתיהו, שני המשוררים ניצבים מול חלונות שהם העיניים אל העבר, אל העתיד ואל הנפש. ההבדל ביניהם נובע מכך שביאליק יוצק את הוויית השיר אל הכלי העברי בלבד, ואילו מתתיהו מתייחס את המבע העברי והמבע היהודי הספרדי לאמירה הדוקה שבה שני חלקי הווייה ונפש משוחחים זה עם זה באמצעות טכניקת הכתיבה הדו-לשונית הייחודית למשוררת זו.

ה. סיכום

הדוגמות המעטות שהובאו כאן הן רק רמז למגוון התופעות המרתקות בתוכנן ובצורתן המאפיינות את המגע בין העברית לבין ה"סה" המתרחש בשירה הנכתבת בזמננו בישראל בלשונות אלה. שירה דו-לשונית ייחודית זו נובעת מהשילוב בין עמדתם הנפשית של משוררים המנסים להחיות בכתיבתם אתניות יהודית ספרדית, שאינה קיימת עוד במובן החברתי הרחב, לבין הישראליות, שגם היא חלק בלתי נפרד מזהותם. השיר "שאלוניקי", המתאר את חזרתה של המשוררת מרגלית מתתיהו לחצר בית אמה ביוון, מהווה ביטוי שירי לתהליך זה של שילוב זהויות. בעברית המפגש עם החצר הוא חווייה פיגורטיבית מאוד:

וְהַבִּית הַלֵּךְ וְקָטַן עַד שֶׁגָּחַן
וְצִלְצוֹל שֵׁם פְּעֵמָן בִּי בְּאוֹתֵיזוֹת
נְעוֹת כְּעֵנָבֵל בֵּין שְׁנֵי הַזְּמַן –

בס"י מובאת אותה החווייה בצורה מוחשית יותר: הדוברת השירית מתקרבת למקום הממשי, עד שהיא נוגעת באדמת החצר, "Asta tokar la tierra del kurtijo" – שורה שאיננה בגרסה העברית של השיר. במקום השם המפעמן בדוברת בגרסתו העברית של בית זה בגרסה ה"סה" של השיר היא מעידה בפשטות: "Sintia la prononsasion de un nombre" (חשתי בהגייתו של שם). כך נוצר רושם שהחווייה הראשונית, המקורית, היא זו המתוארת בלשון היהודית, ואילו עיבודה נעשה בעברית. כך משולבים ההיגוד הישראלי וההיגוד היהודי ספרדי ומאוחדים לתוך עולם פנימי אחד.

שילוב זה, כמו השילובים הדומים לו הנוצרים בשירתם של מתילדה כהן-סראנו ואבנר פרץ, היה כמעט בלתי אפשרי בשנים שבהן התגבשה הזהות הישראלית ודחקה את רגליהן של לשונות היהודים, ובכללן ה"סה", מקדמת הבמה התרבותית אל שוליה הדוממים. בישראל של סוף האלף השני, כאשר המאבק על החייאת העברית הושלם, ערכים אתניים מעוררים עניין מחודש וקיומם לצד התרבות העברית הופך לגיטימי, יכולים משוררים הפועלים במרחב היצירה הישראלי לכתוב שירה דו-לשונית ולשלב בתוכה שתי זהויות: העברית והיהודית הספרדית.

דו-קיום (ואולי אף רב-קיום) לשוני ותרבותי זה מעורר שאלות נוספות רבות שקצרה היריעה מלענות עליהן כאן. תופעה חברתית המשתקפת מניתוח היצירה השירית שדיון זה הוקדש לה היא שאלת חידוש האתניות היהודית הספרדית.³⁴ ייתכן שהוספדה בטרם עת. המשוררים

34 עוד בנושא היצירה הספרותית בס"י כביטוי לזהות אתנית ראו אלכסנדר, עמ' 45-58.

שפעילותם נסקרה במאמר זה החלו לכתוב שירה דו-לשונית ס"י ⇔ עברית מתוך צורך אישי. כיום שירתם מעוררת עניין בקרב קבוצה גדלה והולכת של נמענים. אפשר שניתן לזהות כאן סימנים להתגבשותה מחדש, בגרסה עדכנית, של זהות קבוצתית יהודית-ספרדית-ישראלית. האם שירה זו, עם תופעות חברתיות אחרות שלא כאן המקום לפרטן, מסמנת שינוי בעולם היהודי הספרדי? ימים ידברו.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אלכסנדר ת' אלכסנדר-פריזר, מעשה אהוב וחצי: הסיפור העממי של יהודי ספרד, ירושלים תש"ס
- בוניס, יסודות D. M. Bunis, *A Lexicon of the Hebrew and Aramaic Elements in Modern Judezmo*, with a foreward by S. Morag, Jerusalem 1993
- בוניס, כתב ד"מ בוניס, "כתב כסמל זהות דתית-לאומית: על התפתחות כתיבת הג'ודזמו", פעמים 101-102 (תשס"ה), עמ' 111-171
- בוניס, לשון ———, לשון ג'ודזמו, ירושלים תש"ס
- בוניס, ריבוי D. M. Bunis, "Plural Formation in Modern East Judezmo," *Jerusalem Studies in Judeo-Romance Languages*, ed. J. Sermoneta & I. Benabu, Jerusalem 1985, pp. 41-67
- ביאליק ח"נ ביאליק, השירים, ערך והוסיף מבואות, ביאורים ונספחים א' הולצמן, תל אביב תשס"ה
- בן-טולילה, המילים י' בן-טולילה, "המלים העבריות בחכיתיה", מקדם ומים ה (תשנ"ב), עמ' 59-66
- בן-טולילה, המרכיב Y. Bentolila, "Le composant hebraïque dans le judéo-espagnol marocain," *Judeo-Romance Languages*, ed. I. Benabu & J. Sermoneta, Jerusalem 1986, pp. 27-40
- בן-נאה י' בן-נאה, "איל אונור נו סי מירקה קון פאראס" (אין הכבוד נקנה בכסף): כבוד ומשמעותו בקרב היהודים העות'מנים", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי כג (תשס"ה), עמ' 9-38
- בר-אשר מ' בר-אשר, "העברית החדשה ומורשת הדרות", מדברים עברית, לחקר הלשון המדוברת והשונות הלשונית בישראל, בעריכת ש' יזרעאל, תל אביב תשס"ב, עמ' 203-215
- דן י' דן, ספרות המוסר והדרוש, ירושלים 1975
- הכהן א' הכהן, ספר שבט מוסר, אזמיר תע"ב
- הלד, בואי מ' הלד, בואי, אספר לך / ב'ין, ט'י קונטארי: עיון רב-חומי בסיפוריהן האישיים של מספרות עממיות דוברות ספרדית יהודית (לאדינו), ירושלים (בדפוס)
- הלד, משמעות ———, משמעות התחייה ביצירה שבכתב בג'ודיזמו המתרחשת כיום בישראל, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים תשנ"ה
- כהן-סראנו מ' כהן-סראנו, ל'זנדאס: אגדות וסיפורי מוסר מן המסורת היהודית-ספרדית, ירושלים תשנ"ט

- M. Lazar (ed.), *Sēfer Ha-Yāšār, First Ladino Translation [Haverford College, Ms. Hebr. 18]: A Critical Edition*, Lancaster, Ca. 1998 לזר
- "זמירות לסעודות-שבת שיסד האר"י הקדוש, ניקדן, תרגמן וצירף מבוא והערות יהודה ליבס", אתר האינטרנט <http://www.piyut.org.il> #דף ראשי < מבואות עיונים הגיונות < עיון בפיוטים [מאמר זה נתפרסם במקור במולד ד (כ"ז) חוברת 23 (233), אדר תשל"ב, עמ' 540-555 ובגרסתו הנוכחית חלו בו תיקונים והוספות אחדים]
- ש' מורג, "המילים העבריות בלשונות היהודים", מקדס ומים ה (תשנ"ב), עמ' 114-101 מורג, המילים
- S. Morag, M. Bar-Asher & M. Mayer-Modena (eds.), *Vena Hebraica in Judaeorum Linguis, Proceedings of the 2nd International Conference on the Hebrew and Aramaic Elements in Jewish Languages*, Milan 1999 מורג, בראשור ומודנה
- מ' מתתיהו, אלגריקה, תל אביב תשנ"ב מתתיהו, אלגריקה
- , חצר חרוכה, תל אביב תשמ"ח מתתיהו, חצר
- J. A. Fishman, *The Sociology of Language: An Interdisciplinary Social Science Approach to Language in Society*, Rowley, Mass. 1972 פישמן
- א' פרץ, חקל תפוחין, מעלה אדומים תשנ"ו פרץ, חקל
- , אברהם טולידו, הקופלאס של יוסף הצדיק: עיון השוואתי ביקורתי רב-תחומי, בחינת מיקומה של היצירה על פני רצף הספרות היפה בלאדינו, ההדרה ותרגום היצירה לעברית, ירושלים תשס"ו פרץ, טולידו
- ח' רבין, פעמים 1 (1979), עמ' 41-45 (דברי תגובה ללא כותרת לבימת חוקרים בנושא הלשונות היהודיות – המשותף, המיוחד והבעייתי) רבין
- E. Romero, *Coplas sefardíes, primera selección*, Córdoba 1988, pp. 41-48 רומרו
- ש' רמון-קינן, הפואטיקה של הסיפורת בימינו, תרגמה מאנגלית ח' הרציג, תל אביב 1984 רמון-קינן
- ש' רפאל, אספר שיר: מחקר בשירי הקופלאס של דוברי הלאדינו, ירושלים 2004 רפאל, אספר
- , האביר והרעיה השבויה: מחקר ברומנסה של דוברי הלאדינו, רמן גן 1998 רפאל, האביר
- א' (רודריג) שורצולד, "המדדים להיתוכן של המלים העבריות והארמיות בספרדית-היהודית", מלאת 2 (תשמ"ד), עמ' 367-357 שורצולד, המדדים
- , "הרכיב העברי בספרדית-היהודית כתלוי ז'אנר", אפיריון 29 (1993), עמ' 43-41 שורצולד, ז'אנר
- , "מסורות הכתב והכתוב בתרגומי הלדינו מן המאה הט"ז ואילך", פעמים 102-101 (תשס"ה), עמ' 186-173 שורצולד, כתב
- א' (רודריג) שורצולד ונ' גומל, "ספרדית-היהודית בכתבי סופרים עבריים בישראל", לאדינאר ב' (תשס"א), עמ' 94-59 שורצולד וגומל